

УДК 911,2 : 502.3](477-04+438-04)

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ
ВИКОРИСТАННЯ Й ОХОРОНИ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЙ**

Я. Хауляк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Схарактеризовано підходи до трактування понять природних ресурсів і природно-ресурсного потенціалу. Обґрунтовано теоретичні засади еколого-географічного аналізу природно-ресурсного потенціалу прикордонних територій.

Ключові слова: ресурс, природні ресурси, природно-ресурсний потенціал.

Природні ресурси є основою економічної діяльності людини. Наслідком цієї діяльності стає погіршення якості деяких невичерпних природних ресурсів та зменшення запасів вичерпних. Розмір природно-ресурсного потенціалу визначає як рівень життя людей, так і якість природного довкілля. Тому, необхідне чітке визначення змісту поняття природно-ресурсного потенціалу (ПРП), підходів до його дослідження та відмінностей між поняттями, які використовують під час його дослідження.

Наша мета – визначити поняття і терміни, які застосовують в еколого-географічному аналізі природно-ресурсного потенціалу.

Розвиток суспільства пов'язаний з постійною взаємодією людини і довкілля. Головним елементом, який перетворюється внаслідок цієї взаємодії, є природні ресурси (ПР). Ці ресурси щораз більше залучають у процес людської життєдіяльності, що відповідно, призводить до порушення рівноваги системи взаємозв'язків у природі.

На локальному рівні особливу роль щодо використання ПРП відіграють прикордонні регіони держав, розташування та особливості господарювання в яких дають змогу порівнювати підходи до вирішення проблем використання й охорони природних ресурсів. Прикордонні регіони Європейських держав слугують полігонами для впровадження різних за екологічною ефективністю методик і технологій. Визначення оптимальних з них можливе в тому разі, коли кожна буде апробована в різних природно-соціальних умовах.

Державні кордони розділяють однакові природно-географічні зони та регіони на ділянки з різним рівнем антропогенного впливу. Рівень визначають за окремою методикою з урахуванням складу й обсягів природно-ресурсного потенціалу території. Для об'єктивної оцінки стану природно-ресурсного потенціалу та використання природних ресурсів насамперед необхідно однозначно визначити поняття й терміни, які в цьому разі застосовуються.

Проблематика аналізу й оцінки *природно-ресурсного потенціалу* відображена у працях вітчизняних, та зарубіжних географів [1, 3, 4, 6]. Як зазначають науковці, незважаючи на те, що термін “природно-ресурсний потенціал”, чи “природні ресурси”, досить

часто використовують у спеціалізованій літературі, чіткого визначення цього поняття нема. Різноманітні визначення застосовують під час конкретних наукових досліджень, а тому спробуємо з'ясувати їхній зміст.

Для глибшого розуміння їх суті потрібно розглянути поняття, які використовують у науковій літературі, зокрема, такі:

- природні ресурси;
- природні умови;
- природно-ресурсний потенціал.

Ресурси розглядають як будь-які джерела одержання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна реалізувати за допомогою відповідних технологій [3, с. 83]. Людина внаслідок перетворення природної основи певними засобами створює для себе продукти, які забезпечують її діяльність та продуктивне існування. Потрібно відокремити поняття ресурсу, створеного людиною, та первинного природного ресурсу, за допомогою якого утворюється матеріальна база людини і на якій чинять першочерговий прямий чи опосередкований вплив. Наприклад, у процесі розвитку людство пройшло стадії від первинного існування як частини природної системи, де вплив людини був не більшим від впливу інших живих організмів, до етапу освоєння природної складової практично всієї поверхні Землі. Отже, прямий чи опосередкований вплив на будь-який елемент природного довкілля відбувається незалежно від місця його розташування.

Для визначення стану довкілля загалом і природних ресурсів зокрема необхідними є дослідження стану використання *первинних природних ресурсів* як основи існування людини. Різниця у визначеннях поняття природно-ресурсного потенціалу спонукає глибше розглянути ці трактування та деталізувати їх для потреб еколого-географічного аналізу.

А. А. Мінц (1972) уважав, що природні ресурси – це тіла і сили природи, які на конкретному рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можна використати для задоволення потреб людського суспільства у вигляді безпосередньої участі в матеріальній діяльності. Відмінним від ПР є поняття *природних умов*, які вчений розглядав як тіла і сили природи, що на конкретному рівні розвитку продуктивних сил суттєві для життя і діяльності людського суспільства, проте не беруть участі безпосередньо в матеріальних сферах виробничої і невиробничої діяльності людей.

К. Г. Гофман (1977) визначив ПР як тіла і сили природи, які використовують (або вони потенційно придатні для використання) як засоби праці (земля, водні шляхи, води для зрошування та ін.), джерела енергії (гідроенергія, запаси горючих копалин, тощо.), сировини і матеріалів (запаси мінеральної сировини, ліс, ресурси технологічної води та ін.) або безпосередньо як предмети споживання (питна вода, дикорослі плоди і ягоди і т. д.). До природних ресурсів він зачислив лише ті природні блага, суспільна корисність яких змінюється внаслідок трудової діяльності людини. Відповідно, з природних ресурсів вилучено такі природні блага, як сонячна радіація, енергія вітру, морських течій тощо.

П. Поінт (P. Point, 1973) наголосив, що природні ресурси не треба прирівнювати лише до відчутних об'єктів (тіл, речовин). Людина, на його думку, сама створює ресурси, використовуючи можливості, які надає їй природа, наприклад, “ресурси зручностей”, “феномени природи”, “ресурси естетичні” та ін. [6, с. 117]. Проте, в такому разі ці ресурси будуть природними тільки до моменту їхнього безпосереднього використання людиною і становитимуть природний потенціал.

Децо інший погляд на визначення сутності поняття природно-ресурсного потенціалу території (акваторії) висловив В. П. Руденко (1999). Він вивчає природні ресурси як основу життєдіяльності людини, що є засобом виробництва для певного адміністративного регіону. Отже, ПРП території (акваторії) вчений запропонував розуміти так: це сукупна продуктивність її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання, що виражається у їхній суспільній споживній вартості. У системі взаємодії між людиною та природою охоплені безпосередньо експлуатовані й усі розвідані природні ресурси, що становлять ПРП території, оскільки у майбутньому їх можна використати у господарстві. ПРП безпосередньо пов'язаний з певною територією, а територію трактують як “вмістилище” ресурсів [4]. Як бачимо, природні ресурси нерозривно пов'язані з середовищем і не можуть існувати без нього. Саме використання ПРП призводить до зміни природно сформованого географічного ландшафту – територіально обмеженої системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених географічних компонентів, що розвиваються як єдине ціле [2]. Як наслідок, використання кожного виду ресурсу порушує кругообіг речовини та енергії у природі. Останніми сторіччями людина, як зазначено, вийшла на якісно новий рівень наукового пізнання та суспільного розвитку. Діяльність її пов'язана з перетворенням ПР на продукти щоденного вжитку. Такий процес у багатьох випадках незворотний, проте повинен бути постійно контрольованим.

З огляду на можливість задоволення життєвих потреб людини (суспільства) О. І. Шаблій (2002) класифікує природні ресурси за просторовою ознакою (земні сфери і Космос) та суспільними потребами (енергетичні, конструктивних матеріалів, продовольчі, комунікаційні, здоров'я (рекреаційні), духовні та науково-інформаційні). Така класифікація охоплює всі природні ресурси і дає змогу простежити головні напрями їхнього використання.

Пов'язаність природних ресурсів з територією їхнього розміщення створює потребу чіткого окреслення географічних меж досліджень. Як відомо, залежно від місця формуються особливі для цього регіону умови природокористування. Ці умови можуть по-різному впливати на однакові природні ресурси, розміщені в інших природно-географічних регіонах. Регіон можна розглядати як певну територію в межах адміністративної (області чи їхніх сукупностей) чи фізико-географічної одиниці (наприклад, Карпатський регіон, регіон Розточчя тощо). Деталізація поділу регіону на менші одиниці, наприклад районного рівня, має практичне і прикладне значення. Це дає змогу використовувати результати наукових досліджень у плануванні перспектив розвитку адміністративних одиниць та поліпшення стану природно-антропогенних ландшафтів.

Кожен географічний ландшафт має внутрішні потенційні природні можливості, що визначені, з одного боку, географічним набутком з дуже давніх часів, а з іншого, – тими можливостями, які відкриває перед ним сучасна структура географічного процесу. Ця структура строго лімітує природний потенціал ландшафту. Як зазначив Н. А. Солнцев [5], треба розділяти дві абсолютно різні сторони питання, а саме: “природний потенціал” і “культурно-технічний потенціал”. Природний потенціал – це ті внутрішні можливості, які визначені в ландшафті природою і які географи зобов'язані правильно визначити й оцінити. Культурно-технічний потенціал безперервно і швидко зростає, завдяки чому також зростають можливості використання природного ландшафту людиною. Кожен географічний ландшафт містить в собі низку потенційних можливостей: геоботанічних, ґрунтових, геоморфологічних тощо, тобто природний потенціал ландшафту складається приватних потенціалів, які тісно пов'язані й впливають один на одного. Ландшафт постійно живе і змінюється, а це приводить до зміни і природного

потенціалу, який є його невід'ємною частиною. Тому, важливо врахувати динаміку ландшафту і правильно визначити подальший шлях його розвитку [5].

Визначення місця природних ресурсів у системі взаємозв'язків у природі дає змогу виявити підходи до їхньої кількісної та якісної оцінки. Це робить їх важливим об'єктом не лише економічних, а й еколого-географічних досліджень. Природно-ресурсний потенціал території перебуває на стику розвіданих природних ресурсів та умов, що становлять природні продуктивні сили, і суспільних продуктивних сил, до яких належать засоби виробництва, робоча сила, наука та суспільні комбінації виробничого процесу (рис. 1).

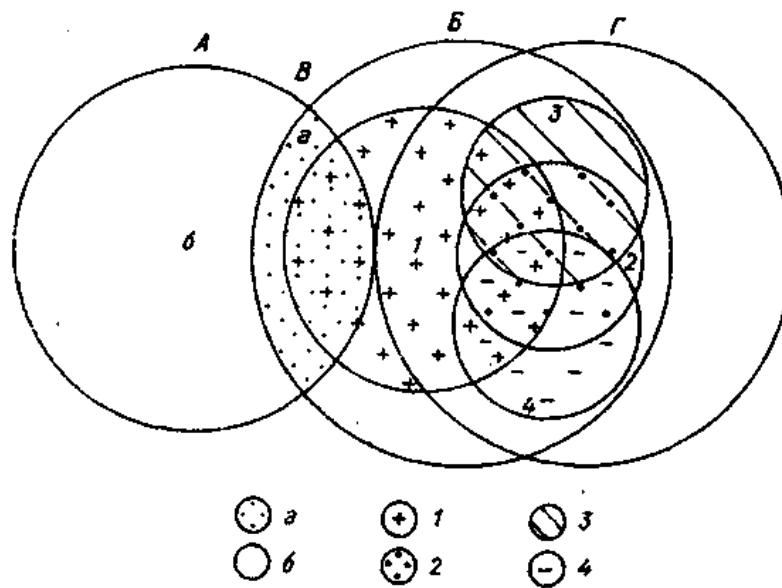

Рис. 1. Місце природно-ресурсного потенціалу території (акваторії) в структурі взаємозв'язків природних і суспільних продуктивних сил суспільного способу виробництва, за В. Руденком, 1999: *A* – природні продуктивні сили (*a* – розвідані природні ресурси, *б* – природні умови); *B* – суспільні продуктивні сили: *1* – засоби виробництва, *2* – робоча сила, *3* – наука, *4* – суспільні комбінації виробничого процесу; *B* – природно-ресурсний потенціал території (акваторії); *G* – виробничі відносини.

У геосистемі (природному ландшафті) кожен з компонентів (природні абіотичні, біотичні й антропогенні) взаємодіє між собою (рис. 2, *D*). Для еколого-географічного аналізу природно-ресурсного потенціалу регіону, на нашу думку, треба використати модель геоекосистеми, що відображає взаємовплив і взаємодію компонентів між собою, а в центрі визначником впливу ставить людину (вплив її на кожен компонент) [2].

Різноманітні підходи до дослідження природних ресурсів визначають різні аспекти поняття. М. М. Приходько та М. М. Приходько (молодший) розглядають його у двох ракурсах – ПР як природні об'єкти і явища та ПР як тіла і сили природи. Відмінність між природними ресурсами та природними умовами полягає у тому, що природні умови існують незалежно від людини і, на відміну від природних ресурсів, не беруть безпосередньої участі у створенні матеріальних благ.

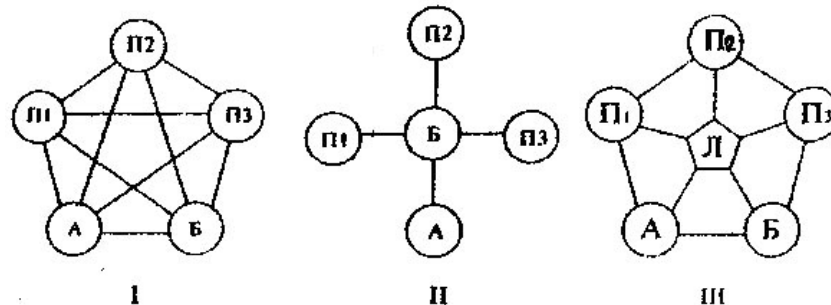

Рис. 2. Моделі геосистеми, екосистеми і геоекосистеми, за В. Гуцуляк, 2002: *I* – ландшафтна система (природно-антропогенна геосистема), *II* – екологічна система, *III* – ландшафтна демо-екологічна система (геоекосистема). П1, П2, П3 – природні абіотичні компоненти; Б – біота (організми); А – антропо-генно-техногенний компонент, Л – людина. Лінії позначають міжкомпонентні зв'язки.

Наведемо визначення природних ресурсів, за М. М. Приходьком, М. М. Приходьком (молодший), 1999.

Природні ресурси: 1. Природні об'єкти і явища, які використовують для прямого і непрямого споживання, сприяють створенню матеріальних багатств, відновленню трудових ресурсів, підтриманню умов існування людини і підвищують якість життя. 2. Тіла і сили природи, суспільна користь яких позитивно або (чи) негативно змінюється внаслідок трудової діяльності людини; які використовують (або потенційно придатні для використання) як засоби праці, джерела енергії, сировину і матеріали, рекреацію, банк генофонду, джерела інформації.

Природні умови: 1. Сукупність живих організмів, тіл і явищ природи, які існують незалежно від діяльності людей (хоча в багатьох випадках перетворені ними), впливають на інші живі організми, тіла і явища. 2. Тіла і сили природи суттєві на конкретному рівні розвитку продуктивних сил для життя і господарської діяльності суспільства, проте безпосередньо не беруть участі у матеріальній, виробничій і невиробничій діяльності людей. 3. Тіла і сили природи, необхідні для одержання кінцевого продукту прямого і непрямого вжитку (споживання), але безпосередньо не входять до його складу.

Природний потенціал певного ландшафтного комплексу характеризує його внутрішні можливості, що виникають зі здатності виконувати певні соціально-економічні функції (тобто задовольняти різноманітні потреби людини) та зберегти структуру і природні особливості. Вивчаючи значення терміну "потенціал" у географічних та економічних джерелах (70 словосполучень) визначено 6 смислових груп, з яких $\frac{3}{4}$ припадає на 3 значення: сукупність, потужність, можливість. 42 % словосполучень поняття потенціал характеризує як сукупність [4, с. 12].

Значний історичний період існування незмінного державного кордону (спочатку між Українською РСР, а тепер Україною та Польщею) дає змогу говорити про існування специфічного прикордонного регіону, функціонування якого по обидва боки кордону має свої особливості. Як зазначив Ю. Войтановіч (1994), поняття прикордонної території відмінне від поняття прикордонного регіону. У прикордонному регіоні державний кордон повинен бути відкритим, зв'язувальним, а прикордонна територія – важко пропускним бар'єром. Саме існування бар'єрів призводить до виникнення різни-

ць у прилеглих до кордону смугах. Учений як прикордонний регіон з польського боку виділив паралельну до кордону смугу шириною 60 км. Для надання прикордонному регіону чітких меж за основу візьмемо адміністративні одиниці з обох боків кордону. З українського боку це будуть межі адміністративних районів, що безпосередньо прилягають до державного кордону, а з польського, відповідно – повіти (рис. 4). Таке обмеження матиме практичне значення, оскільки дасть змогу в межах одного прикордонного регіону порівняти території з подібним природно-ресурсним потенціалом.

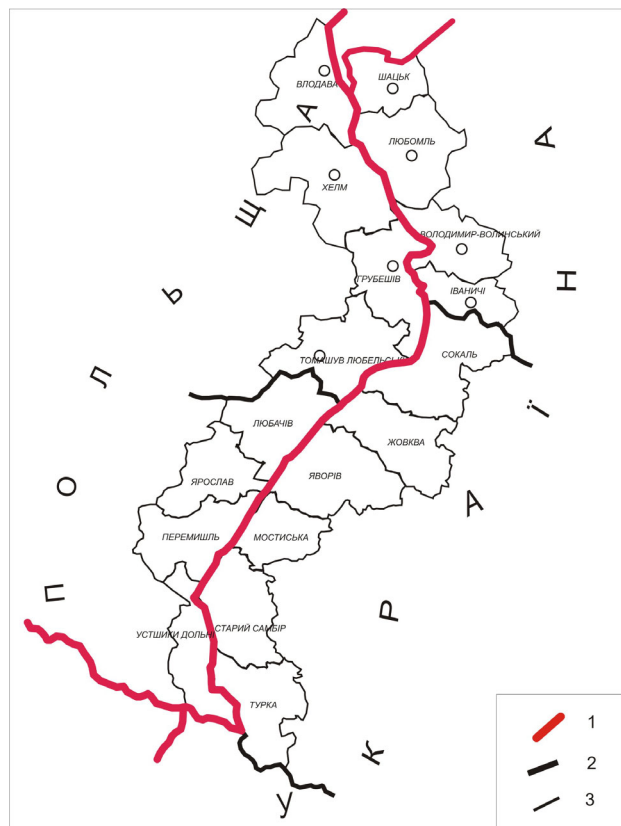

Рис. 4. Прикордонний регіон між Україною та Польщею: 1 – державний кордон; 2 – межі областей; 3 – межі районів.

Досліджені вище визначення та погляди на природні ресурси впливають, головню, з огляду на різнобічність географічних досліджень. Вони ґрунтуються на поглядах тієї чи іншої галузі географічної науки, що допомагає детальніше дослідити окремі аспекти проблеми.

З погляду еколого-географічного аналізу використання й охорони природно-ресурсний потенціал розглядатимемо як поєднання економічної категорії у вигляді матеріальних і нематеріальних засобів території, які дають змогу людині працювати та розвиватися, а також географічної категорії – природних речовин, тіл та об'єктів території,

що безпосередньо впливають на можливість та ефективність реалізації планів людини. Природні ресурси є невід'ємною частиною природного географічного середовища і в сучасних умовах, під впливом людини, формують його вигляд як з негативними, так і з позитивними проявами. Аналіз стану їхнього використання й охорони у межах певного регіону держави сприяє систематизації проблемних питань та визначень підходів до діяльності, яка сприятиме поліпшенню взаємодії між людиною та природою. Одночасне порівняння підходів до природокористування на територіях двох держав у межах прикордонного регіону допоможе виявити проблемні питання у цій сфері.

Отже, *природні ресурси розглядають, як наявні природні засоби (речовини) (живої та неживої природи), які дають змогу людині працювати та розвиватися.* Природні ресурси, наповнюючи певну ділянку території, утворюють природне середовище, яке вже безпосередньо використовує людина. *Природно-ресурсний потенціал – це сукупність природних ресурсів, використовуваних або потенційних для використання в процесі життєдіяльності людини в майбутньому.* Природно-ресурсний потенціал, як об'єкт економічних досліджень визначає кількісно-вартісні показники природного ресурсу. Надалі застосовують для планування розвитку економіки регіону. На підставі дослідження ПР та ПРП виконують *еколого-географічний аналіз*, покликаний визначити критичні показники стану використання природних ресурсів з подальшим визначенням заходів, спрямованих на оптимізацію природокористування.

1. Генсірук С. А. Регіональне природокористування: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1992. – 336 с.
2. Гуцуляк В. М. Ландшафтна екологія: Геохімічний аспект: Навч. посібник. – Чернівці: Рута, 2002. – 272 с.
3. Приходько М. М., Приходько М. М. (молодший). Управління природними ресурсами і природоохоронною діяльністю. Івано-Франківськ: Фоліант, 2004. – 847 с.
4. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 240 с.
5. Солнцев Н. А. Учение о ландшафте (избранные труды). – М.: Изд-во Москов. ун-та, 2001. – 384 с.
6. Топчиев А. Г. Геоэкология: географические основы природопользования. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.

THEORETICAL PRINCIPLES OF ECOLOGICALLY-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE USE AND PROTECTION OF NATURALLY RESOURCE POTENTIAL OF BOUNDARY TERRITORIES

Y. Khaulyak

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko St., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The interpretation approaches of concepts of natural resources and natural resource potential were characterized. Article describes theoretical principles of ecologically-geographical analysis of natural resource potential of border territories.

Key words: resource, natural resources, natural resource potential.

Стаття надійшла до редколегії 05.06.2007
Прийнята до друку 20.09.2007